

II

ԱՇՈՒՂՆԵՐԻ ՆՁԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Ա. ԱՇՈՒՂՆ ԱՐՏԻՍՏ

Օտար թէ հայ աշուղական պատմութեան հետ բաւարար ծանօթացանք: Այժմ տեսնենք ի՞նչ նշանակութիւն են ունեցել և ունին մեզանում աշուղները: Նախ նայենք որպէս արուեստագործ—արտիստ, գեղարուեստի տեսակէտից, որովհետեւ նա աւելի արտիստ է, քան որպէս գրող և որպէս հասարակական գործիչ:

§ 14 Որպէս ըմբատեղծ: Որպէս իսկական բանաստեղծ պօէտ՝ բառի եւրոպական նշանակութեամբ, ընդհանրապէս հայոց մէջ չատ չեն: Իսկ միւս բանաստեղծներին աւելի ևս աշուղներին, պէտք է նայել զիջողաբար: Այսպէս նայելով էլ կը տեսնենք, որ աշուղները, այդ անպաճոյճ չխաղ հանդիները բանաստեղծութեան դաշտում մեծ մասամբ զինաթափ են լինում: Նրանց կոչումը և գործունէութեան ուղին բոլորովին այլ լինելով՝ գեղարուեստը գեղարուեստի համար թէօրիան բոլորովին անծանօթ է մնացել: Ասել թէ այդ հազար տարուայ հայ աշուղական երգերի մէջ զուտ բանաստեղծական բան չը կայ, շատ խիստ կը լինի: Անշուշտ եղել են աշուղներից այնպիսիները, որոնք օժտուած են եղել պօէտական ընդունակութեամբ ու իսկապէս բանաստեղծ կոչուելու պատիւն են վայելել: Եղել են և մի քանի տաղանդաւոր բանաստեղծներ, որոնք, սակայն, մնացել են նուազ յայտնի և նուազ հետաքրքրելի: Շատերի մէջ տեսնում եւ զգացմունք, երևակայութիւն, մտքի թռիչք, բնութիւնը հասկանալու ընդունակութիւն, տեխնիկա, բայց թէ դարձեալ մի ինչ որ բան պակասում է. մի գոհիկ խօսքը, կոպիտ դարձուցքը փշայնում է ամեն բան:

Այս տեսակէտով ընդհանրապէս հայ աշուղներին կարելի է բաժանել երեք կատեգորիայի:

ա. Աշուղներ, որոնց գրուածքների մէջ անշուշտ բանաստեղծական

տեղծութիւն կայ. տեղ-տեղ թոյլ, բայց տեղ-տեղ էլ փայլուն,
հիանալի:

բ. Աշուղներ, որոնք իրենց մտքերին և արուեստին աւելի
հետեւելով, երգի բանաստեղծական անկու հարցին երկրոր-
դական տեղ են տուել:

գ. Աշուղներ, որոնց երգերի մէջ ոչ մէկը կայ, ոչ միւսը,
ոչ հասուն և խելօք մաքեր կան, ոչ էլ հասկանում են թէ ինչ է
բանաստեղծութիւնը. միայն վանկերին ու յանգերին զօռ տալով
վայրիվերոյ բաներ են գրում:

Գողթան երգիչներից յետոյ առաջին կարգին պատկանել
կարող են տաղասացներից մի քանի անուններ, որոնց գրուածք-
ների մէջ որքան որ նկատուած է պարզութիւն՝ այնքան էլ ակնե-
րե է բանաստեղծութիւնը: Ո՞վ է յիշում—

Պիւլպիւն է հագեր ի յոտըն կօշիկ,
Զվարդն կը փնտրէ սիրով անուշիկ,
Զայն է արծակեր կու կանչէ վարդ, վարդ,
Դու գուարթ, ես պիւլպիւլ գու վարդ...

Հայաստանի գեղեցիկ դարունը բանաստեղծի հոգի ունեցող
աշուղին երգել է տալիս.

Աշուն էր եղև գարուն,
Յամաքաւ ձիւնն սարերուն,
Մառերու ամենն փթթան,
Հագան տերև գոյնզգոյն:
Բլբուն ի վարդի սիրոյն
Դիւ կերթայ զինչ մարդ մի գինոյն,
Դիշերն ի լոյս կու ձայնէ
Վազվունքէն մինչ իրիկուն:

Աշուն էր եղև գարուն,
Զայն անուշ էրիտ հաւերուն,
Մանկտիւնքն ի սարեր կլան,
Նստան վեր ծաղկրներուն:
Սիրամարդ հաւի նման
Հագեր են հալաւ գոյնզգոյն,
Խեա զարնեն ու խեա խաղան
Ու խմեն ի յանուշ գինուն...

«Եւ Յովհաննէս Թլկուրանցին» մթթէ պակաս գեղեցիկ է
նկարագրում գարունը.

Ահա եղև պայծառ գարուն,
Մաղկեան այգիքն ու պաղչանին,
Դաշտ, աղբերունք զարդարեցան,

Արօտ հանին զխիլանին.
Գոյնքն ծաղկին ու յետ կապին,
Անուշանայ հովն ու քամին,
Ջայներ, ձայներ յածէր այգին,
Բաղջը կուգայ ձայն բլրուլին,
Երգեր գնայ քուրն ի յառուն
Կու թանձրանայ շուքն ի ծառին...

Բայց ահա հայ բնութեան երգերից ամենագեղեցիկը, մեր հովուերգութեան գլուխ գործոցը. հազար տարուայ հայ աշուղական երգերից ամենաբանաստեղծականը.

Լուսնեակն անուշ, հովն անուշ՝
Շինականի քունն անուշ.
Մագեց լուսնեակն երկընդից՝
Հովրուի փողն էր անուշ.
Հօտաղն եգներ կարածայ՝
Մանկալ պառկեր՝ քունն անուշ.
Զղզղուն քամին կը փչէ,
Մովային հովն էր անուշ.
Հաւքեր թըռան իւրեանց բուն՝
Բլրուլի տաղն էր անուշ.
Անժահական հոտ բուրէր՝
Քաֆուր վարդի հոտն անուշ:

Այսպիսի տողեր կարգալիս է որ ռուսները ասում են ПОЭЗИЯ ДЛЕЩЕТЬ И ДЬЕТЬ ФОНТАНОМЪ. Ողորմի անուշ հոգուդ, Սրուանձտեանց Գարեգին եպիսկոպոս, որ գրի առար այս գեղեցիկ ոտանաւորը. *)

Բնութիւնը և աէրը. միջնադարեան հայ աշուղը բնութեան հետ, նրան հաւասար սիրում է բնութեան զարդը՝ կիներ. նա անհանգստանում է երբ որ իւր ճարը չի գալիս—

Նազու գիլպար, դալըմ քաֆիր, թուխ աչեր,
Յէր շես ի դար օրիկ մի գիւ հարցաներ...

Բայց ահա գալիս է նրա սիրոյ առարկան, նա ուրախութեամբ ցոյց է տալիս.

Մտիկ իմ եարին արէք, գինշ հագեր, ամենն է կանանշ,
Հագեր գոյնզգոյն կապայ, կոճակ շարեր, օղակն է կանանշ.

*) Սողեք կոն թէ սա ժողովրդական երգ է. սխալում են. ոչ մի հայ ժողովրդական երգ առաջի մէջ ընդմէջ՝ կամ տունների վերջի միակերպ վերջաւորութիւն չունին, որ յատուկ է միայն աշուղականին. (Խօսքը լեւինեքի սմբուլ տղերի կրկնութեան ժամին չէ):

Ասեր ու պաղան մտեր, ջուր կերթայ եղերն է կանանչ,
Մտիկ ծառերուն արէք ծառ ծաղկեր տերեւ է կանանչ:
Աշուղը մտանում է նրան մի համրոյր գողանալու—
Այ իմ նշենի ծաղիկ, ծաղկեցար ու դարձար ի նուշ,
Բերանդ է աղուշ մաղուշ, պրոնկներդ է արմառ ու նուշ,
Ջարակդ որ ափիդ ունես, դու խմէ, ասեմ՝ Անուշ,

Պագնեմ զայդ բերնիդ բոլորն՝ որ գինւոյն հոտ զայ անուշ:
Բաւարար համարենք միջնազարեան աշուղների բանաստեղծական արժէք ունեցող երգերից այս նմուշները. տաղարաններում շատ կան այսպիսի գեղեցիկ կտորներ, ով աւելի հետաքրքրւում է, թող ինքը կարգայ, թող երգէ հանրածանօթ սկոռնակ ուստի կուգասնը, թող տեսնի Նահապետ Քուչակի դիւանը, թող թերթէ՝ «Հայերգը», կը տեսնի որ «տառներորդ դարէն մինչև տասնևութերորդ դար եղած մեր աղգային երգիչներն և տաղասացք ընդ միշտ արտաքին ճնշումէն ներդւած և սեղմուած զգացումով և փոխարեութեամբ արտայայտած են իրենց ըզմակոթ ջուլտակին ձայն, երգեր են միշտ վարդ, ծաղիկ, նարգիս, բլբուլ, աչք, ծով, սար, հով, հովիտ, գարուն և այլն...» Եւ իրաւ, «Մասնեաց սարէն իջած սայլիկն, մշակներու խաղն ու քիշտիկ, ծառն ու ծաղիկ, դարն ու տափ, կափն ու ծափ, շէն շէն ու լէն լէն շէնից ու քաղաքաց խուռն ու խորտան...» գրուեցին, յափշտակեցին մեր աշուղի սիրտը:

Անշուշտ բանաստեղծական արիւն և զգացում ունեն մեր վերեւ յիշած երեք յայտնի աշուղները՝ Սայեաթ-Նովէն, Շիրինը, Ջիւանին: Այս աշուղներից իւրաքանչիւրը իւրատեսակ առաւելութիւնն ու թերութիւնն ունի: Սայեաթ-Նովէն սրտում աւելի խոշոր բանաստեղծ է, բայց արտայայտելու մէջ թոյլ. երեսում է որ նա աւելի է զգում, քան կարողանում է իւր զգացածը երգել կամ գրի տանել: Ինգուի մէջ տկար լինելով յանգներ աղքատ են: Ահա նրա գեղարուեստի կոզմից ամենայաջող երգը—

Թամամ աշխարհ պըտուտ էկայ՝ չը թողի Հարաշ, նազանի,
Ջը տեսայ քու գիղարի պէս՝ դուն գիփուինն բաշ, նազանի,
Թէ խամ հագնիս, թէ զառ հագնիս, կու շինիս դումաշ, նազանի

Էնգու համա քու տեսնողըն ասում է՝ վաշ, վաշ, նազանի.

Դուն պատուական ջաւաիր ես, էրնէկ քու տեսնողին ըլի,
Օվ կու գըթնէ՝ ախ չի քաշի, վայ քու կորցընողին ըլի,

Ափսուս որ շուտով մնաիլ է, լուսը քու ծընողին ըլի,

Ապրիլ էր մէկ էլ էր բերի քեզի պէս նազաշ, նազանի:

Դուն էն գլխէն ջուհարգար իս, վըրէդ դարնըշան քաշած,

Դաստամազիդ թիլի մէջըն մէ շաղա մարջան է քաշած,
Աչքերդ օսկէ փրալա՝ չարխեմէն փընջան է քաշած,
Թերթերունքդ՝ նետ ու նշտար, սուր զալամթըրաշ, նազանի:

Էրէսըդ՝ փարսէվար ասիմ, նըման է շամ ու դամարին,
Բարակ միշկիդ թիրման շալըն՝ նըման է օսկէ քամարին,
Ղալամն ձեռին չէ կանգնում, մաթ շինեցիր նաղըջքեարին,
Եփ նստում իս՝ թութի դուշ իս, եփ կանգնում իս՝ ուշ
նազանի:

Ես էն Սայեաթ-Նօվասին չիմ՝ վուր ափդի վըրայ հիմնանում,
Աջմը միդիդ ինչ իս կամում՝ սըրտէդ մի խազար իմանում,
Դուն կրակ, հաքածդ կրակ, վժար մէ կրակին գիմնանում,
Հինդու զալամքարու վըէն ծածկիլ իս՝ մարմաշ, նազանի:

Այստեղ, ինչպէս տեսնում ենք, բարաշը, զումաշը, նազաշը, զալամթըրաշը, ուշաշը, մարմաշըն ոչ մէկն էլ հայերէն չէ, իրքան նեղութիւն է քաշել աշուղը, որոնելու այս բառերը միայն առաջին տողի բնութագրին յարմարուելու համար: Այսպիսի երևոյթնեւրը որքան էլ որ յաճախ կրկնուելիս լինեն Սայեաթ-Նօվի երգերի մէջ չեն կարող իհարկէ, ստուեր ձգել նրա բանաստեղծական վառ տաղանդի վրայ, մանաւանդ երբ պատահում են մեղ այսպիսի գոհարներ—

Բըլբուլի հիդ լաց իս էլի,

Վարդի նըման բաց իս էլի,

Վարդաշըրոզ թաց իս էլի

Թաց իս էլի,

Չ'կայ քիդի նման, չ'կայ քիդի նման,

Քիդ նման, քիդ նման՝

Դուն իս աննման:

Բայց Շիրինը հօ բոլորովին այլ է. նա յանգերի, մարերի հիւսուածքի համար չի գոհարանում. նա երգում է այնպէս ազատ, ինչպէս որ խօսում է. վանկերն ու յանգերը իրենք-իրենց են գալիս շարում. բացի այդ նրա լեզուի մէջ թուլութիւն, քաղցրութիւն է երևում—

Հոգի քան, նոր բաց էլած վարդ մանուշակ ես ինձ համար,

Ձեռ ուզում լոյսն արեւուն, դուն արեգակ ես ինձ համար,

Անմահական ջուրերով լեցուն բաժակ ես ինձ համար,

Պատուական մարգարիտով կազմած պտակ ես ինձ համար,

Դու Ձինաստանու եկած թանգագին ակ ես ինձ համար...

Տեսնը որքան հեշտ են դարսուած բանուշակը, արեգակը, բաժակը, պտակը և այլն: Այստեղ երևում են էմպրովիզատէօսի մեծ ընդունակութիւն, երևում է որ ոչ թէ առաջ յանգերն

են դանուած յետոյ առդերը, այլ հէնց ուղղակի գրուած է առանց նիւզ ու ջանք գործ գնելու: Շիրին գովուած աշուղ է, բայց որքան արժանի է, այնքան դեռ գնահատուած չէ, որքան նա ժողովրդական անուն ունի, արժէր որ լուրջ ուշադրութիւն դարձնուէր այս խոշոր տաղանդի վրայ: Խնչումն է այս աշուղի պակասութիւնը. նա գրում է միշտ միենոյն ՄՕՆով, ինչպէս երաժշտական լեզուով ասում են՝ մօնօտօն, մենաձայն, միօրինակութեամբ: Շիրինի երգերի մեծ մասը միատեսակ չափ ու կազմութիւն ունեն. մինչև անգամ ոտքերի, յանգերի և խօսքերի կրկնութիւններն են նկատուում: Բայց և այս պակասութիւնը չի խանգարում նրա անուշ քնարի ներդաշնակութիւնը:

Նայենք մեր ժամանակակից Զիւանուն: Առաջինների համեմատութեամբ պէտք է որ այստեղ աւելի խոստապահանջ լինինք յորում շատ տուաւի համաձայն. գրագէտ հայոց լեզուի ու բաների մեծ պաշարով, կարգացած ու լսած բոլոր յայտնի աշուղներին, Զիւանին պէտք է որ բանաստեղծական ճաշակի զարգացում ունենայ, եւ չենք սխալոււմ. յայտնի աշուղը գրում է սահուն, փորձուած տեխնիքով, գեղեցիկի զգացումով, ոճի և լեզուի պարզ՝ բայց գրուել է դուրեկանութեամբ: Սայեաթ-Նովի ներքին, բանաստեղծական զգացումը, Շիրինի արտաքին էմպրովիզացիօնական ընդունակութիւնը միախառնուելով՝ Զիւանուն դարձրին անուանի վարպետ: Նա ինքը աւելացրեց սրան և աշուղական տաղաչափական արուեստի հմտութիւնը և հասկանալով ժամանակակից պահանջն ու ճաշակը՝ երգեց արդէն մաքուր գրական լեզուով—

Նազելոյս ամպ է իջել արևի պէս վառ վառ երեսին,
Սգուորի պէս սև շղարշ է ծածկել պայծառ երեսին.
Աչքերի և ունքերի սեռութիւնը չէ՞ր բաւական,
Որ նորից մութ քող է առել կոյսը կայտառ երեսին,
Կաթնարուի բերանը փակ, աչքերը արդէն թալկացած,
Խաւարը գիշերի պէս պատել է պտտկառ երեսին:
Մէկ տարի է, չեմ գիտեր, հիւանդ է, ինչ է տիրուհին,
Կարել է, վերացել է ժպիտը խալառ երեսին:
Մարտը գարուն գիտնալով զգոյշ չը պահեց ինքն իրան,
Գոյսը որ թօթափել է, ցուրտն է պատճառ երեսին:
Տապալեց յոյսդ օղապարիկի նման, Զիւանի,
Հարուից յանկարծ փչեց ահուկի թաթառ երեսին:
Խնչ է այս աշուղի պակասութիւնը: Խնչպէս այժման վարպետ նկարիչը՝ վստահ իւր կարողութեան վերայ՝ խայտարղէտ գոյներով նորանոր խաղեր է անում ու նկարում այնպէս, որ

վրձինի ամեն մի ազատ շարժումը երևում է կտաւի վրայ, այնպէս էլ Զիւանին՝ երեւի վստահ իւր արուեստի, հայոց լեզուի, յանգերի հարուստ պաշարի վերայ ու այլ ևս վախ չունենալով այդ ամենի նշանակութիւնից, վերջերս գրում է շատ կմախքացած, շարլուն ու մերկ լինելու չափ պարզ՝ որ ներկայումս ասում է à la décadence. մարդ կայ սիրում է դեկատենտիզմը, մարդ կայ տեսնել ու լսել չի ուզում այդ տեսակի արդիւնքները։ Ահա մեր աշուղի այդպիսի երգերից մի նմուշ։

Երեք ձայն կայ շատ է սիրում ականջս,

Ոսկիի ձայն, սիրունի ձայն, ջրի ձայն։

Այդ երեքն են մշտական իմ պահանջս՝

Ոսկիի ձայն, սիրունի ձայն, ջրի ձայն։

Ջուրը կենսք է, ոսկին զօրաւոր յաղթող,

Միւրումնից կը լսես կենսատու ներքող,

Արդեօք մարդ կամ այդ երեքը չը սիրող,

Ոսկիի ձայն, սիրունի ձայն, ջրի ձայն։

Գրպանդ ունենաս ոսկով լի քսակ,

Մօտդ մի չքնաղ կոյս, դիմացդ գետակ,

Երեքին էլ լսես գիշեր ժամանակ,

Ոսկիի ձայն, սիրունի ձայն, ջրի ձայն։

Միւրումնի ձայնը, ջրի ձայնը, իհարկէ, բանաստեղծական բաներ են՝ բայց ամբողջութեան մէջ բանաստեղծութիւն չը կայ։ Ջր կայ գրասիրտ-նազելիութիւն, իրաժշտականութիւն, թովչութիւն, զգացմունք, վեհութիւն, ինչպէս Շօրինակ առաջին երգի, իսկ ռոսկիի ձայնը՝ հօ փչացնում է ամեն մի բանաստեղծութիւն, աւելի ևս աշուղի՝ որ պէտք է շիր անմեղ հոգին օսկով չը ծախի նա Մամոնային... ։

Յօսելով մեր նոր ժամանակի երեք նշանաւոր աշուղների մասին ու դասելով նրանց առաջին կատեգորիային, արդէն հասկանալի դարձրինք, թէ բացի սրանցից ովքեր կարող են այս կարգին պատկանել։ Աշուղների մէջ մի երգ աւելի բանաստեղծական է, երբ նրա մէջ քիչ է, կամ պակասում է քարոզն ու վարդապետութիւնը. իսկ երբ մի ղէպք է նկարագրում, կամ բնութիւնն է իրդւում, պարզ է որ արդէն ինքնըստինքեան բանաստեղծական է դառնում։ ԵՆԵՐԿՆԵՐ ԵՐԿՆԻՅՑ սկսած, միջնադարեան տաղերից ու ռոմանտիզմներից բաւական թուով (լեզուի խնդիրը անտես առնելով)՝ ու նոր աշուղներից քանի մի անուններ, ինչպէս Թուրինջ, Միսկին Բուրջի, Քիմիա, Քիչիկ-Նովայ, Ազամ Նաղաշով, Նիտայի, կարող են պատկանել նոյնպէս այս կարգին։

Միջին կարգին պատկանող աշուղներն ամենքից շատ են։

որովհետեւ աշուղը աւելի քարոզիչ է քան բանաստեղծ։ Տաղերից բաւական թուով, մինչև նոր և նորագոյն աշուղների մեծագոյն մասը (տեղ-տեղ 'ի բաց չառած և վերոյիշեալ աշուղները) պէտք է կարգուին այս կարգը։

Երբորդ կարգին պատկանողներն աւելի նորեկուկներն են, մէկ էլ այն աշուղները, որոնք անշնորհք լինելուց ջուկ, թոյլ են վերաբերում գործին։ Ոչ աշուղական արուեստը գիտեն, ոչ էլ ընդունակ են իրենց միտքը արտայայտելու։ Կարգում ես մի ամբողջ երգ, չը գիտես ինչ է ուղում ասել, ոչինչ չես հասկանում։ Աչքդութեան այդ անկումը առաջ է գալիս նրանից, որ այժմեան սկսնակ ու ինքնակոչ աշուղները գործին շատ վայր ի վերոյ են նայում, մի քանի բաւեր ու յանգեր սրանից-նրանից վերցնելով մի երգ են շինում, կարծելով թէ ահա դարձան աշուղ Շիրինը։ Այդպիսիները մի ընդունակութիւն չունենալու հետ, չունեն և համեստութիւն ու համբերութիւն աշակերտելու, սովորելու, փորձուելու, չաւնին սէր և եռանդ։ Ասենք դա մեզանում այժմ ընդհանուր ցաւ է։ Նոյնպիսի երևոյթը նկատում է մեր կեանքում ամեն տեղ։

§ 15 Որպէս երաժիշտ։ Խնչ դրութեան մէջ է երաժշտական արուեստը՝ մուղիքը աշուղների մէջ։ Որոնել այդ պարզ, հասարակ մարդկանց մէջ մի կրթութեամբ, կատարելագործուած նուագող, մի երեւի մասնագէտ—վիրտուօզ—անմիտ բան կը լինէր, իհարկէ։ Երաժշտութեան տարրական թէորիան (եւրոպական մշտքով) չէ իմացել՝ և չի իմանում նրանցից ոչ ոք։ Զենք ճանաչում մի աշուղ՝ որ գոնէ քիչ ծանօթ լինի հայկական՝ էլ չէնք ասում հարողական ձայնագրութեանը։ Մի օտար մարդ նախ չէր հաւատալ, յետոյ կը դարմանար։ Խնչպէս կարելի է մուղիքանտ լինել առանց նօտերի, այդ միևնոյն է թէ դրագէտ կոչուել առանց տառերը ճանաչելու։ Եւ այդպէս էլ է։ չէ՞ որ աշուղներից շատերը՝ հեղինակ, շնորհալի բանաստեղծ են եղել առանց գիր ճանաչելու։ Խնչ է ուրեմն աշուղին երաժիշտ դարձնողը—այն, ինչ որ նախապատմական մարդուն էին դարձնում։ (աշուղը նմուշ է նախապատմական կեանքի)։ այդ գլգաւ ցմուռն քը, լ ս ո գ ու թ իւ ն ը և յ ի շ ո գ ու թ իւ ն ն են։ Երաժշտական լսողութիւնն ու յիշողութիւն վերին աստիճանի զարգացած է լինում աշուղների՝ մանաւանդ կոյր աշուղների մէջ։ Իսկ զգացմունքը, մուղիքի այդ հոգին, ըզգացողականութիւնը, ծով է, անծայր ու անյատակ ծով այդ մարդկանց պարզ և մաքուր սրտում։

Խնչ են արել մեր աշուղները որպէս երաժիշտ։ Գողթան